

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСKE И КУЛТУРНЕ ОСНОВЕ НАСЕЉА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Међу многим чиниоцима, који битно утичу на насеља у једној земљи и на распоред становништва у њој, физичко-географске основе имају одлучну улогу. Одлучну стога, што човек те основе ретко може из основа изменити; због тога је у знатној мери подложен њиховим утицајима. Ти утицаји ће се осећати, без обзира који су историски догађаји и социјални услови били одлучни. У физичко-географске основе треба наравно рачунати и оне привредне силе, које потичу из физичкогеографске структуре неке земље, где спадају на пр. географски положај, састав земљишта и рудно благо.

Размотримо са овог становишта прилике сеоских насеља у Босни и Херцеговини и испитајмо да ли насеља одговарају физичкогеографским основама у погледу распореда, облика и положаја, и у колико су независна од природних услова. Начин насељавања у разбијеним групама кућа, са сразмерно ретким већим и збијенијим селима, олакшава проучавање, и омогућује лако повлачење граница између насељених и ненасељених површина. Овај начин распореда насеља види се у незнатним разликама у густини становништва појединих крајева, под претпоставком да су при том обухваћене природне целине, а да ненасељене површине нису узете у обзир. Ова општа одлика мења се према физичко-географским условима, којима ћемо се на првом месту бавити.

Дуж Саве и притока, који у њу левкасто утичу, пружа се равно, делимично влажно и мочварно земљиште. Влажни су нарочито крајеви у близини Саве, док су велике плавине њених притока састављене од сувог ,али шљунком покривеног земљишта. У крајевима где има малих бара ниске косе претстављају подесна места за насеља, и на њима су постала збијенија насеља. Остаци старих сојеница (Доња Долина) показују да ове косе нису увек претстављале места за насеља, као што и данас у Посавини има местимице сојеничких насеља. Суве плавине све се више у последње време крче и претварају у културно земљиште.

Равна Посавина прелази у шире побрђе, из кога се диже неколико већих планина, као Мотајица и Просара; оно допире у целини

преко линије Сана—Гомјеница—Усора—Спреча. Шума је овде одавно искрчена ради земљорадње; само незнатни остаци листопадне шуме на вишим и неподеснијим местима показују карактер некадашње вегетације. Услед различног састава земљишта нису овде мали облици и услови за земљорадњу свуда исти; тако је глиновито земљиште врло неподесно због одроњавања и стварања пукотина. Као особито повољну треба сматрати ивичну зону побрђа, и према већим долинама и према равној Посавини. Овде долинске равни претстављају повољно земљиште за кукуруз и ливаде, падине подесно зиратно земљиште, а шума у залеђу даје дрво као и пашу, односно она је давала заштиту у прошлим немирним временима. Стога су ови крајеви најгушће насељени, а вероватно су и најраније били јаче насељена места у овој зони.

Побрђе прелази у области старијег флиша у планинско земљиште, које каткад има изглед средњих планина. Овде се дижу серпентинске масе, готово без шуме, нарочито на присојним странама. Услед незнатне плодности серпентина и других стена насеља се налазе само тамо, где стене дају боље елувијално земљиште и у близини долина. Овај карактер је још јаче изражен у планинама средње Босне, где су насељене готово једино стране долина. Ипак ове планине нису углавном неподесне за насеља, како би требало претпоставити према њиховом планинском карактеру. Богата рашчлањеност, са честим долинским проширењима, и цео низ малих и већих басена (сарајевски, зенички, бугојански, вишеградски, гораждански и др.), дају довољно места земљорадничком становништву, нарочито стога, што зиратно земљиште у басенима скоро увек допуњују пашњаци и ливаде у шумовитим планинама. Тако ова места имају исту густину насељености као и поменути ивични крајеви побрђа; ово не изненађује кад се има на уму да су животне прилике сасвим сличне и поред различне географске средине. Поред земљорадничког, у овој области има знатан број становништва, које се бави шумском привредом, односно које је запослено у индустрији дрвета. И рударство може да исхрани извештан број становништва. Ипак ови случајеви не долазе у обзир, јер нигде није дошло до образовања „индустријске области”, и на распоред становништва индустрија је била једва од утицаја.

Сасвим су друкчији начин и услови живота на високим кречњачким површима, које се местимице пружају у зону средњих босанских планина. Земљорадња у вртачама скоро је незнатна, за живот није више довољна, и место ње сточарство претставља главне изворе зараде. О важности сточарства не може се овде даље говорити; поменућемо само далеке издиге са стоком на планине (Дедијер). Тек у пољима има опет већих површина, на којима је земљорадња могућна; ипак она у вишим пољима трпи због климатских прилика и поплава.

Ниска поља имају нарочити положај: медитеранска клима даје могућности интензивном гајењу поврћа, које може помоћу вештачког наводњавања да сточарство сведе на најмању меру.

У свима овим карсним пределима питање снабдевања водом има одлучну улогу. Пошто текуће воде нема на површини, а врела су веома ретка, то се мора вештачки добављати вода не само за људе него и за стоку и за кућанство. На високим пашњацима вода се добија од снега, који се топи. У осталим крајевима употребљава се вода из чатрња. Та резерва траје у нормалним годинама и преко лета, у којима су атмосферски талози слабији (у целини су срећом ове кречњачке планине веома богате атмосферским талозима). Само у годинама са јако сушним летима присиљено је становништво да иде по воду на даље веће чатрње или врела. Из чатрња се добија вода још и у нижем карсном земљишту, чак и на ободу поља, где с времена на време воде има и у изобиљу. Овде морамо још једном нагласити, да је ивични положај насеља у пољима истина последица поплава, и да није везан за врела, као што се обично узима. Ближе посматрање насеља на ивицама поља у Босни и Херцеговини веома јасно приказује ово стање. Извори, који постоје, наравно јако се искоришћују, и постанак већих места несумњиво је за њих везан. То је случај са Планом, јединим већим местом између Гацка и Билећа; у њеној близини имају два издашна врела, са којих носи воду за сушних година становништво и са даљине од два сата хода. У суседној бившој Црној Гори прилике су нешто неповољније, јер још нема толики број чатрња као у Босни и Херцеговини. Градови и већа места могу се наравно развијати само где има довољно воде. Пошто се вода јавља већином само на једном месту, то су готово и сви мањи градови предузели да граде водоводе. Ипак и у њима куће имају често чатрње, на пр. у Билећи. У главном могло би се рећи да је положај мањих насеља у знатној мери независан од воде због употребе чатрња и других помоћних средстава, док су сва већа места и градови, на против, у великој мери зависна. Не да се, дакле утврдити никаква зависност насеља од хидрографских прилика. За распоред насеља у карсним пределима од највеће је важности појава оранице, било у пољима било у већим вртачама. Стога се насеља јављају и у областима, где превлађује сточарство, само на местима, где је могућна макар и скромна земљорадња. Насеља по ободу поља јављају се на местима, где се поље најпре осуши, да се може обрађивати. Где поплаве дуго трају, да се дна поља могу употребити само као пашњак и ливада, ту нема насеља. Дobar пример за ово дају Бушко Блато и делови Гламочког Поља.

Као што смо видели, животне су прилике у различним крајевима веома променљиве; услед тога су неки крајеви за насеља подеснији. Ово је најбоље изражено у густини становништва. То ћемо претставити са неколико средњих вредности:

	Густина
Равна Посавина	50—60
Ивица побрђа	75—100
Побрђе	50—55
Потолине и котлине у побрђу	75 (претежно обод)
Средње планине	45—60
Котлине у средњим планинама	75
Карсни предели	25—30
Поља	45—200 (веома колебљиво)

У неким од ових области јавља се тип насеља, који Цвијић зове старовлашким. Сасвим је јасно да пластика утиче на тип насеља, али да га неусловљава. У овом погледу је карактеристично ушће Дрине у Саву. У углу Сава—Дрина на босанској страни превлађује старовлашки тип, на србијанској обали мачвански (Цвијић), а на сремској правилна насеља колониста, иако су потпуно исте физичкогеографске прилике у све три области. Старовлашки тип треба сматрати више као особину становништва и његових друштвених прилика (патријархални карактер привреде). Последњи фактор нарочито се види и у једној другој појави. У целој овој области има низ збијенијих села веома карактеристичног типа, која су готово једино насељена муслиманима. Требало би још испитивати колико су на образовање овог нарочитог типа села утицали, сем друштвеног и правног положаја муслимана до аустриске окупације 1878, други моменти (као верски).

Резимирајући укратко још једном становиште, које смо напред изнели, излази:

- 1) У распореду насеља утврђена је велика зависност од аграрних прилика.
- 2) Зависност од хидрографских односа незнатна је.
- 3) Старовлашки тип насеља је последица друштвене структуре (патријархалне природе) и независан је до земљишта.
- 4) Постоји низ села другог типа, која су претежно насељена муслиманима.

Положај појединих кућа много је више прилагођен пластици земљишта. Тако су у Посавини насеља на „гредима” и на сувим планинама, у побрђу на странама долина, односно на горњој ивици тераса, у планинама исто тако на странама долина, претежно на равним местима, у карсту на ободу поља, односно вртача, избегавајући зиратно земљиште. Равна долинска дна у свима областима су слабије насељена.

Положај градских насеља веома је зависан од пластике земљишта и од саобраћајних путева, који су за њу везани. Значајнијих разлика може бити тек у топографском положају. Тако се вароши из времена пре турских освајања одликују високом тврђавом, око које је подигнуто на странама или на подножју брда подграђе. По турском освајању и сједињењу Босне с Турским Царством ове су тврђаве

постале сувишне; оне су пропале, а с њима су пропали и делови вароши, који су били за њих везани (промена животних прилика). Остали су променили положај и развили се, као и новоосновани градови (често на вакуфима) у долинским равнинама, у близини путева. Тако су Добој, Маглај, Сарајево, Јајце и други, стари градови, док су Горњи и Доњи Вакуф, Зеница и Приједор, нове творевине; Високо, Сарајево, Тузла, Вишеград имају напредна подграђа. У најновије време топографски положај све више је одређен саобраћајним сретствима. И индустријски градови леже на железничкој прузи, док су они у средњем веку често били тешко приступачни и лежали тамо где су се добијале сировине; због тога су пропала средњевековна рудашта. У вези с овим да поменемо само Зеницу, Креку и Лукавац, а од места дрвене индустрије Завидовиће и Дрвар. (У осталом и сеоска насеља мењају положај, силазећи у долине; упореди код Филиповића: Високо и др.).

За облик и нарочити положај градских насеља, пре као и данас, биле су од значаја привредне и саобраћајне погодбе.

(Са немачког рукописа пишчева презео Ш. Солдо)

Др. Х. Ренијер

ZUSAMMENFASSUNG

DIE BESIEDLUNG VON BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA IN ABHÄNGIGKEIT VON DEN PHYSISCHEN UND KULTURELLEN GRUNDLAGEN

Die physischen Grundlagen üben auf die Besiedlung eines Landes und auf die Verteilung der Bevölkerung in ihm einen entscheidenden Einfluss aus. Dieser Einfluss wird sich durchsetzen vermögen, ganz gleich welche historische Ereignisse und soziale Bedingungen sonst für die Besiedlung massgebend gewesen sind.

Die ländlichen Besiedlungsverhältnisse von Bosnien und der Herzegovina sind in Verteilung weitgehend von den agrarischen Grundlagen abhängig: wo anbaufähiger Boden vorhanden ist da ist die beste Grundlage für eine Siedlung gegeben. Infolge der verschiedenen Lebensbedingungen in verschiedenen Landstrichen erscheinen bestimmte Gebiete für die Besiedlung vorteilhafter, was sich am besten in der Volksdichte ausprägt. Eine Abhängigkeit der Besiedlung von den hydrographischen Verhältnissen ist nur in geringerem Umfang vorhanden, da die Bevölkerung die Wasserbedürfnisse durch Ausbau von Zisternen leicht deckt. Die Siedlungsweise nach dem Typ von Stari Vlah ist eine Folge der sozialen Struktur und vom Gelände unabhängig. Es gibt weiter eine Reihe von Dörfern anderen Types, die vorwiegend von Mohammedanern bewohnt sind; ihr Typ ist eher auf eine ethnische Disposition und soziale Stellung der Mohammedaner zurückzuführen.

Die Lage des einzelnen Gehöftes ist weit grösser an das Gelände angepasst. So liegen in der ebenen Posavina die Siedlung an den „greda“ sowie auf den trockenen Schuttkegeln, im Hügellande an den Talhängen auf ebeneren Stellen, im Karst am Rande der Poljen und Dolinen, den ackerbaufähigen Boden möglichst freilassend. Der ebene Talboden ist in allen Gebieten dünner besiedelt.

Die Lage der städtischen Siedlungen ist vom Gelände und den Verkehrswegen abhängig. Die Städte aus der vortürkischen Zeit zeichnen sich durch eine hoch gelegene Burg aus, um die herum die Unterstadt ausgebaut war. Während der türkischen Herrschaft verfielen diese Burgen und mit ihnen auch ein Teil der anliegenden Städte; die übrigen Teile stiegen in die Ebene, in die Nähe der Verkehrswege herab.

Dr. H. Renier